

Марчило Л. М., доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат філологічних наук, доцент

НАЗВИ СПОРІДНЕНОСТІ В ДІЛОВІЙ МОВІ ВОЛИНИ XVI СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЛЕКСЕМИ «ОТЕЦЬ» І ПОХІДНИХ ВІД НЕЇ)

Відображення в мові родинних стосунків здавна привертало увагу дослідників. Функціонування лексики певної лексико-семантичної групи вивчають і на сучасному етапі розвитку слов'янських мов, і в діяхронії. На думку В.Л. Карпової, «такі лексичні групи, як назви частин тіла, назви спорідненості, назви багатьох рослин і тварин та деякі інші практично не змінюються протягом століть і навіть тисячоліть, але разом з тим саме вони, як правило, відзначаються полісемічністю і становлять ґрунт для багатьох похідних лексичних і семантичних утворень, які несуть на собі відбиток відповідної історичної доби» [3, с. 10].

«Волинські грамоти XVI ст.» є важливою для вивчення історії української мови пам'яткою ділової писемності того часу, у якій зібрано різні документи – записи на мастки, духовні, дарчі, купчі, закладні, уступні тощо. Грамоти володимирських актових книг є надзвичайно цікавим джерелом вивчення життя волинян, бо зберігають відомості про родинні стосунки українців у XVI ст. У грамотах зафіксовані лексеми, що належать до тематичної групи назв спорідненості та свояцтва, зокрема ті, які дослідники зараховують до термінів кровної спорідненості чи повної спорідненості [4; 1].

Лексема **отець** у мові аналізованих документів уживається в кількох значеннях. Найчастіше вона виступає зі значенням 'рідний батько': *а бли(з)киє мои з **о(т)ца** и (з) матки мое(и) ни(х)то з ни(х) то(з)[о] имена в него **оты(и)мовати** <. > и некоторые(м) право(м) в не(з)[о] того име(н)а по(и)скива(ти) не маю(т) (ВГ, 1560, 20); ... яко(ж) з властное мысли и **охоты** своее за по(з)воле(н)емь его мл(с)ти на **о(т)ца** своего, доради(в)шиша приятеле(и) свои(х), споле(ч)не зь его мл(с)тью пномь **о(т)цемь** своимь и и(н)шимми прияте(л)ми своими ... нашо(л) и проси(л) есми его ... (1567, 30).*

У сучасній українській мові слово теж уживається з таким значенням, проте в лексикографічних працях стосовно нього зауважують, що слово «діалектне», «урочисте» [СУМ,

с. XXVIII]. А.А.Бурячок зауважував, що лексема **отець** (а також її фонетичні варіанти) поширена на території Закарпатської, Львівської (крім говору батюків), Івано-Франківської (крім гуцульських говорів) областей, у деяких західних районах Хмельницької та Чернівецької областей [1, с. 16], а деякі деривати – лише у частині говірок, де досі вживається лексема **отець** [там само, с. 19].

Проте в акті № 95 від 19 січня 1570 року (продажний запис Ганни Василівни Радовицької) вжито лексему **батько**: *А е(ст) ли бы(х) а або которы(и) з бра(т)и, приателе(и) мои(х), та(к) по ба(т)ку або по ма(т)це мое(и) бли(з)ки(х), хто (ж) бы ко(л)векъ с право(м) пере(д) ни(м) и после(д) ни(м) до тоє части припытова(ти) и ѿ тоє позывати мели...* (1570, 120). І хоча в актовій мові XV–XVI ст. слово **батько** вживалося дуже рідко, пізніше в літературній мові воно витіснило лексему **отець**.

Крім того, у мові грамот лексема **отець** уживається зі значенням ‘титул служителів культу’: *При то(м) были и того добре сведоми, и печати свои за про(з)бою моею к сему листу приложили и(х) милость вл(д)ка володиме(р)ски(и) и бересте(и)ски(и), **оте(ц)** Феодосе(и), па(н) Василе(и) Пе(т)рови(ч) Загоро(в)ски(и), ма(р)шало(к) г(с)дрски(и) горо(д)нич(и) володиме(р)ски(и), а пнь Ива(н) Гулєви(ч) (1569, 75–76); А при то(м) были, и то(з)[о] добре сведоми, и за прозбами нишими печати свои к сему нишому листу приложити рачили и(х) милость **оте(ц)** Феодосе(и), з воли божє(и) епископъ володиме(р)ски(и) и бересте(и)ски(и), па(н) Бо(з)да(н) Костюшко ... (б.д., 218). Входить до складу сталого словосполучення **отець духовный** (тобто наставник у питаннях віри): *и руки сво(и) по(д)писали **оте(ц)** мо(и) **дхо(в)ны(и)** свще(н)ни(к) обыне(ж)ски(и) це(р)кви свтоє пя(т)ницы Потапе(и) (1577, 170).**

Засвідчене у грамотах також уживання відповідної лексеми зі значенням ‘Бог’: *Во (и)мя **о(т)ца**, и сына, и свто(з)[о] дха, свтыя живонача(л)ныя и нера(з)делимая тро(и)ца, ами(н) (1577, 169).* Слід зауважити, що ще в старослов’янських текстах слово могло уживатися зі значеннями: Отець (про Бога), предок, патріарх Старого Заповіту, шанобливе найменування священика, монаха, ігумена, один з отців церкви [2, с. 35].

У мові грамот зафіксовані також похідні лексеми – іменники та прикметники **отцовский, отчизна, отчизный, отчичь**. Лексема **отцовский** має значення ‘батьків’: *Але*

поволи(ли) есмо ε(и) мл(ти) змешка(ти), за чи(м) бы са ...
вырумова(т) мела с того дому нио(з)[о] ω(т)цо(в)ского за
ше(ст) неде(л) (1577, 213).

Іменник **отчизна** вживається зі значенням ‘батьківщина, вотчина’ (масток, успадкований по батькові на правах повної власності), як і в пам’ятках XIV–XV ст. [ССУМ, с. 111]: *иж-ε(м) есть воле(н) w(т)чи(з)ною своєю и всею маε(т)но(ст)ю шафовати, ω(т)да(ти), продати, даровати и кому хотєчи водлу(з) воли своε(и) записати* (1571, 161–162).

Прикметник **отчизный** зафіксований зі значенням ‘успадкований’ (переданий у спадок по батькові): *у што пє(р)во сего продалъ бы(л) // есми имε(н)я моε(з)[о] ω(т)чи(з)но(з)[о] у повеѣ Володимε(р)скомъ на (и)мя Ла(з)кова третюю ча(ст) на вε(ч)ность брати своε(и) крєвъно(и) двораномъ з(с)дря короля ε(з)[о] мл(с)ти па(н)у Семєну, па(н)у Павлу Григо(р)євичомъ ГѢра(н)скимъ...* (1569, 42).

Лексема **отчичь** у грамотах має значення ‘спадкоємний володар, спадкоємець’: *А и(ж) тые вырєчє(н)я и записы ω(т) ты(х) чотыро(х) сє(ст)рѣ ниш(х) звы(ш) помєнены(х) на(м) яко ω(т)чичо(м) то(з)[о] имε(н)я тые записы належа(ли), его мл(ст) па(н) отє(ц) на(ш)... рачи(л) его мл(ст) на(м) тые вси ли(с)ты... до ру(к) ниш(х) ω(т)дати* (1577, 212). З таким же значенням слово зафіксоване в Київському та Галицько-Волинському літописах: *Андрѣи же посла [Володимира] противу ему и рє(ч) ему иди в Рязань къ ωчичю своему къ Глѣбови а язъ та надѣлю* (ПСРЛ, 1169, 537); *наидоша Данила во Оугорьскои землѣ. дѣтска соуца. и просиша оу корола Оугорьского. даи нам ωт(ь)чича Галичю Данила* (1208, 724). У пам’ятках XIV–XV ст. таких випадків було виявлено 11 [ССУМ, 2, с. 112]. Крім значення ‘спадкоємець’, воно мало й інші – ‘землевласник’ та ‘феодално залежний селянин, позбавлений права переходу до іншого землевласника’ [там само, с. 113]. У сучасній українській мові лексема зафіксована зі значенням ‘селяни в Росії, на Україні та в феодальній Литві XV–XVI ст., предків яких феодали позбавили права переходу і закріпачили’ (СУМ, V, 814), тобто слово вже належить до застарілої лексики.

Отже, численні фіксації лексеми **отець** та її дериватів у діловій мові Волині XVI ст. засвідчують їх активне вживання в староукраїнській мові. Проте у процесі формування лексичної системи української мови вони починають поступатися іншим лексемам і зберігаються в активному вжитку переважно в діалектному мовленні.

Список використаних джерел

1. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К., 1961. – 141 с.

2. Ефимова В. С. Наименование лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора / В. С. Ефимова. – М., 2011. – 224 с.

3. Карпова В. Л. Проблеми вивчення історії словникового складу мови / В. Л. Карпова // Історія української мови. Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]. – К., 1983. – 743 с.

4. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О. Н. Трубачев. – М., 1959. – 215 с.

Список умовних скорочень використаних джерел

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд.: В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 2. – 938 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2-х т. / Редкол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / ред. кол. : І. К. Білодід (гол.) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Підюков П. П., провідний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

Калиновський О. В., заступник начальника відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

МОВА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ОДНА З ОСНОВОПОЛОЖНИХ ЗАСАД, ЩО ВИЗНАЧАЄ ЙОГО ЗМІСТ І ФОРМУ ТА ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ

У системі загальних засад кримінального провадження, окреслених у ст. 7 КПК України, чільне місце посідає мова, якою воно здійснюється (п. 22 ч. 1). Зміст цієї засади визначено